ΕΛΚΙΑC CIMWNOC ΕΓΡΑ(ΨΕ)

חלקיה בן שמעון כתב (את הכתובת)

שלא באתרו נמצא שעון־שמש מגולף באבן־גיר רכה. כן נמצאו שברים של כלי־אבן שונים, קיראמיקה משלהי תקופת בית שני, מטבעות מן השנים 2–3 למרד הראשון ומטבע של האדריאנוס קיסר משנת 117 לסה״נ.

סיכום

הארמון פותח אשנב רחב להכרת התרבות החומרית של אדומיאה בשלהי תקופת בית שני. הארמון תוכנן ללא ספק על־פי הסגנון העשיר של תקופת בית הורדוס. הטריקליניום הפתוח הוא ממצא יחידאי בתחומי ארץ־ישראל, ויש בו כדי להעיד על עושרו של בעל הארמון ועל אורח חייו. הכותרות הנבטיות ותווי־הסתתים מלמדים, שתושבי אדומיאה הושפעו לא במעט מסגנון־הבנייה הנבטי.

המטבע מראשית שלטונו של האדריאנוס אמנם מרמז על תקופת בר־כוכבא, אלא שנמצא במיפלס שהופרע, ואין כל אפשרות לייחסו לתקופה שבה עמד הארמון על תלו. המטבעות משנת 2–3 למרד הראשון, לעומת זה, עולים בקנה אחד עם דברי יוסף בן מתתיהו (מלח׳ ד : ח : א).

ח׳ירבת אל־מורק; מטבע משנה שתיים למרד הראשון

באביב של שנת 68 לסה״נ ערך אספסיאנוס מסע צבאי לאדומיאה במסגרת המערכה לדיכוי המרד ביהודה. במסע זה כבש שני כפרים גדולים, בית־גוברין וכפר־טוב, והשאיר בהם צבא כדי לפשוט על שאר כפרי האיזור. יש מקום להניח, כי בפשיטות האלו הוחרב הארמון.

ספרות נבחרת

נ׳ אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980.

מ׳ אבי־יונה, קדמוניות ארצנו, תל־אביב, תשט״ז.

י׳ ידין, מצדה — בימים ההם ובזמן הזה, חיפה [תשכ״ו].

י׳ משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני, תל־אביב 1966.

א׳ נגב, ארץ־ישראל, ז, ירושלים תשכ״ד, עמ׳ 29 ואילך.

G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Palestine*, London 1914

W.F. Jashemski, *The Gardens of Pompeii*, New York 1979

A. Maw, *Pompeii – Its Life and Art*, New York 1907

המקדש הרומי בקֶדֶש שבגליל העליון

אשר עובדיה, משה פישר, ישראל רול וגיורא סולר

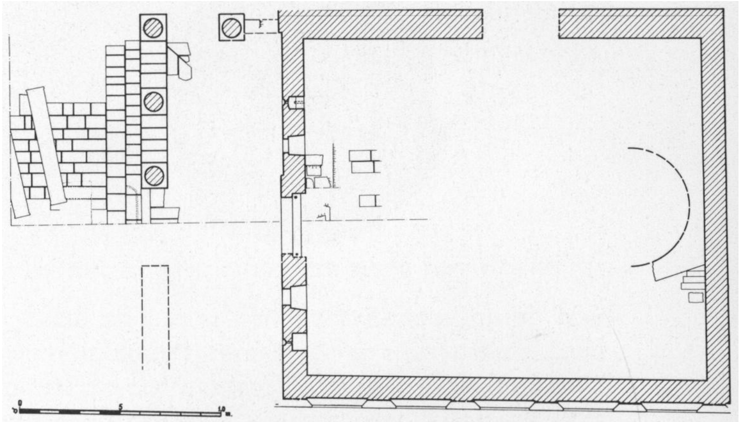
א. מבוא

האתר של קדש שוכן כ־15 ק״מ בקו־אוויר מצפון לצפת וכ־2 ק״מ מצפון־מערב למושב רמות־נפתלי, בקירבת הגבול הבינלאומי בין ישראל ללבנון. האתר כולל תל, המתנשא בשוליו המערביים של העמק באותו השם, וגבעה נמוכה, הנמצאת כ־200 מ׳ ממזרח לתל וחולשת על העמק. המקורות ההיסטוריים השונים מעידים על חשיבותה של קדש בימי קיומה, דבר הבא לידי ביטוי בשרידים שעל־פני השטח. קדש נזכרת, בין היתר, באחד הפאפירוסים של זינון ובסיפור על הקרב בין יונתן החשמונאי ובין שרי דמטריוס (חשמ״א יא : סג, עג). כן היא נזכרת בכתבי יוסף בן מתתיהו: יוסף מספר, כי טיטוס קבע בה את מחנהו במלחמתו ביוחנן מגוש־חלב (מלח׳ ד : ב : ג), וכי בשנת 66 לסה״נ, לאחר הרג היהודים בקיסריה, עלו היהודים על יישובים נכריים רבים כדי לנקום את נקמתם, לרבות *Κάδασα τῶν Τυρίων*, ״קדש אשר לצורים״, כלומר, קדש שבתחום צור (שם, ב : יח : א). לדברי יוסף היתה קדש אחת מנקודות־המשען של צור באיזור והיתה שרויה בעימות בלתי־פוסק עם היישובים הנכריים והיהודיים בגליל.

העיר שגשגה במאות הב׳–הג׳ לסה״נ, כפי שמעידים החומר האפיגראפי והשרידים הארכיאולוגיים. מקורות היסטוריים מאוחרים יותר מספרים, כי היישוב הוסיף להתקיים בתקופה הביזאנטית. אבסביוס איש קיסריה מציין באונומאסטיקון שלו, שקדש נמצאת עשרים מילין מצור,*

* מהדורת קלוסטרמן, 116 : 10.

קדש; תכנית המקדש הרומי בסוף עונת־החפירות הראשונה

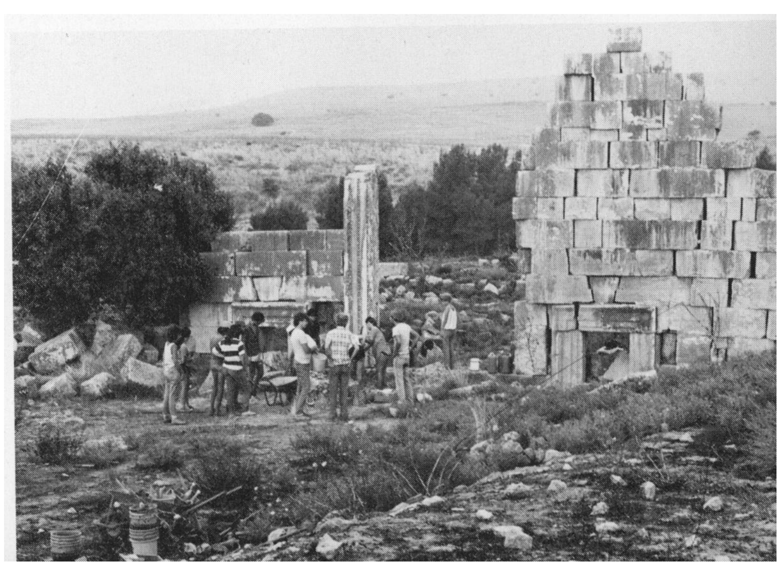
וגם הגיאוגראף הערבי בן המאה הי׳ מוקדסי מזכיר את העיר.*

בגבעה הנמוכה שממזרח לתל נשתמרו היטב שרידיו של מבנה מונומנטאלי. ממערב לו נתגלו שרידי מאוסוליאה וסארקופאגים מעוטרים. בשיפוליה הצפוניים והצפוניים־המערביים של הגבעה ההיא ניתן להבחין בקברים חצובים בסלע. במאה הי״ט סקרו חוקרים שונים את המבנה המונומנטאלי ואת הקברים שבקירבתו, אך כל אחד מהם תיאר את השרידים שעל־פני השטח לפי ראות עיניו. מחוקרים אלה מן הראוי להזכיר את רינאן, גירין, וילסון ובמיוחד את אנשי הסקר הבריטי קונדר וקיצ׳נר, שעבודתם היתה עד כה הבסיס העיקרי לדיון על האתר ושרידיו. מאז נזכר האתר לעתים רחוקות בלבד. בשנים 1976—1977 ערכו כותבי שורות אלו סקר מקיף ומדידות באתר, ובקיץ 1981 התקיימה בו עונת־החפירות הראשונה.**

* A.S. Marmardji, *Textes géographiques arabes sur la Palestine*, Paris 1951, pp. 5, 96, 102, 105, 165

** הסקר, שבו לקח חלק גם האדריכל ד״ר ד׳ חן, נערך מטעם החוג ללימודים קלאסיים של אוניברסיטת תל־אביב ובסיועה, ואנו מודים על כך לפרופ׳ ש׳ פרלמן, ראש החוג ללימודים קלאסיים. חפירות העונה הראשונה נערכו באוגוסט 1981 מטעם המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל־אביב בהנהלת א׳ עובדיה, מ׳ פישר וי׳ רול ובהשתתפות ד׳ מיכאלי ומ׳ אביעם מטעם בית־ספר שדה הר מירון. המדידות נערכו בידי האדריכל ג׳ סולר.

קדש; החזית המזרחית של המקדש; מבט למערב

ב. תיאור המכלול

המכלול מורכב ממיתחם מקודש (טֶמֶנוֹס) גדול־מידות וממקדש מונומנטאלי שבמרכזו. מידות המכלול 55 × 80 מ׳. בקטעים מספר בולטת חומת המיתחם מפני השטח; בנייתה איננה אחידה. מדי פעם ניתן להבחין באבנים בעלות סיתות־שוליים ובמרכזן זיז. בגלל מבנהו הטופוגראפי של השטח משמשת החומה הדרומית של הפֶּרִיבּוֹלוֹס גם קיר־תמך. בפינה הדרומית־המזרחית של חומת המיתחם יש בליטה בעלת זוויות ישרות, שטבעה עדיין לא הוברר.

המקדש

צורתו של המקדש היא מלבנית. מידותיו הפנימיות הן 17.60 × 20.04 מ׳. הוא כולל סטיו והיכל. עדיין לא נפתרה בעיית קירוי ההיכל. מן המקדש שרדה רק חזיתו המזרחית, המתנשאת לגובה של 14 נדבכים (כ־11 מ׳). בחזית זו קרועים שני פתחים צדדיים, וביניהם פתח אמצעי גדול. נדבכי המקדש עשויים אבני־גזית מסותתות היטב, שהונחו ללא חומר מלכד. סף הפתח המרכזי נמצא באתרו. הפתחים הצדדיים של המקדש מעובדים היטב ומעוטרים. מפתן הפתח הדרומי נמוך במטר אחד, בערך, מזה של הפתח המרכזי. במהלך החפירה נחשף חלקו הדרומי של הסטיו, שממנו שרד אֶדֶן (סְטִילוֹבַּט), שרוחבו 1.32 מ׳, ועל־גביו שלושה פֶּדֶסְטָלִים (בסיסים ריבועיים), שנשאו את בסיסי הסטיו ועמודיו. שרידים אלה מאפשרים לנו לעמוד על חזית הסטיו: היתה זו חזית בעלת שישה עמודים (הֶקְסַסְטִילִית), ובה שתי קבוצות בנות שלושה עמודים. המירווח בין העמודים היה 3.63 מ׳, ורק המירווח שבין שני העמודים שממול לפתח האמצעי היה גדול יותר: 4.86 מ׳. מטרים ספורים ממזרח לסטיו נתגלו זה ליד זה שני עמודים שכובים, העשויים מקשה אחת. גובהם 5.62 מ׳. כן נתגלה ממצא עשיר ומגוּון של פריטים ארכיטקטוניים מעוטרים, כגון חלקים של אֶנְטַבְּלָטוּרָה, בסיסים וכותרות. על־סמך השתמרותה של החזית המזרחית של המקדש ועל־סמך הפריטים הארכיטקטוניים שנתגלו במהלך החפירות ניתן לחשב את גובה המקדש: 12.00 מ׳, בערך. בריבועים שנחפרו בסטיו ומחוצה לו נתגלה ריצוף הסטיו והמיתחם המקודש. ריצוף זה עשוי לוחות מלבניים ומשולשים של אבן־גיר, המעובדים היטב ומותאמים זה לזה. מסתבר, שריצוף הסטיו נמצא במיפלס המפתן של הפתח הדרומי. במהלך החפירות נתגלה גם קטע של ריצוף ההיכל, שמיפלסו זהה, פחות או יותר, לזה של מפתן הפתח הדרומי ולזה של הסטיו. ריצוף ההיכל עשוי לוחות־אבן מלבניים, המותאמים אף הם זה לזה. כן אפשר היה להבחין בשרידי התשתית של שלוש מדרגות, שירדו ממפתן הפתח האמצעי אל רצפת ההיכל.

עדיין לא הוברר אופן הכניסה אל ההיכל. לפי שעה ניתן להסיק מן הנתונים שבידינו, כי הכוהנים נכנסו להיכל דרך הפתחים הצדדיים. כראיה לכך משמשת העובדה, כי מיפלסו של מפתן הפתח הדרומי זהה, פחות או יותר, הן

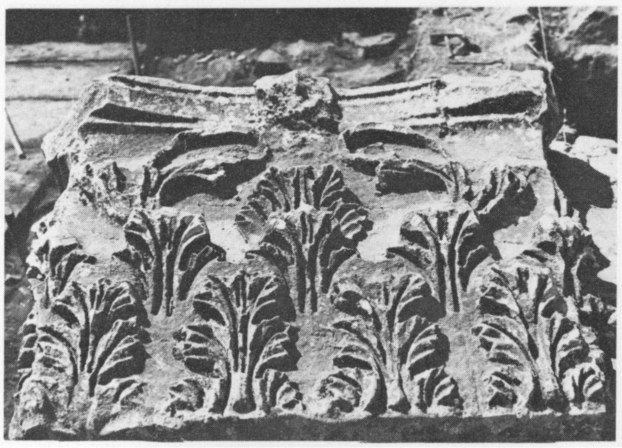
לזה של רצפת הסטיו הן לזה של רצפת ההיכל. העלייה אל מפתן הפתח האמצעי, שמיפלסו גבוה יותר במטר אחד מזה של רצפת הסטיו, היתה, כפי הנראה, דרך כבש, שעקבותיו נתגלו בסמוך לסטילובאט. שורה של פותות במפתן מעידה, כי הפתח האמצעי נחסם בסורג, שמנע מבאי המקדש את הכניסה, אך איפשר להם להסתכל פנימה ולראות את פסל האל או את תבליטו. ייתכן, כי הפתח האמצעי שימש גם את הכוהנים, שעלו אליו מתוך ההיכל כדי למסור את דבר האל למאמינים.

בצמוד אל הקיר המערבי של ההיכל, מול הפתח האמצעי, נתגלתה מחצית של אפסיס; אורך מחצית המיתר 2.10 מ׳. האפסיס נועד, כפי הנראה, להצבת פסל או תבליט של האלוהות שהוקדש לה המקדש — מעין אֲדִיטוֹן, כפי שמקובל במקדשים סוריים־לבנוניים. בדיקת שרידיו של האפסיס העלתה, שלא נבנה יחד עם המקדש, אלא ניתוסף בשלב מאוחר יותר. בצדה החיצוני של הפינה הצפונית־המערבית של ההיכל, לאורך כ־5 מ׳, נתגלה פרופיל מעודן של הנדבך התחתון של הקיר, ומעליו אומנות מדומות. בפינה הדרומית־המערבית אפשר היה להבחין בפרופיל דומה עוד לפני החפירות. על־סמך יסודות ארכיטקטוניים אלה ניתן לומר, שפני הקירות החיצוניים של ההיכל היו מורכבים מאומנות מדומות במירווחים קצובים.

ג. העיטור הארכיטקטוני

מבחינת האלמנטים הארכיטקטוניים המעוטרים, המקדש הרומי בקדש הוא אחד האתרים העשירים ביותר בארץ־ישראל. על־סמך השרידים שהיו על־פני השטח ובעיקר על־סמך הפריטים שנתגלו בעונת־החפירות הראשונה ניתן לומר, כי לפנינו מקדש קורינתי במלוא מובן המלה. החל־קים הרבים של האנטאבלאטורה, הכותרות הקורינתיות, הבסיסים והפדסטאלים מעידים, כי המקדש נמנה עם הסידרה המגוונת של אתרים ״בארוֹקיים״, שנבנו במזרח במסגרת האדריכלות האימפריאלית החל במאה הב׳ לסה״נ. אופיו של העיצוב הארכיטקטוני, סידור הפריטים השונים ועיבודם מדגישים את איכות העבודה האדרי־כלית־האמנותית. ממצא העונה הראשונה והפריטים שהיו ידועים בעבר מאפשרים לנו לעמוד מקרוב על המרכיבים השונים של המערך הקורינתי של המקדש ועל עיצובם האמנותי של הפתחים, בעיקר של הפתח האמצעי.

עמודי החזית הוצבו, כאמור, על אדן משותף, על פדסטאלים ועל בסיסים. הבסיסים עשויים לפי מיטב המסורת האַטִית־היוֹנִית: מעל לאדן מרובע מוצב פרופיל מובלט, ואחריו יש שקע עמוק, המסתיים בצורת זווית ובפרופיל מעוגל (torus). על העמודים המונוליתיים הונחו כותרות קורינתיות, שמהן נתגלו עד כה שתיים בלבד. אחת מהן היא כותרת־אומנה, שקרוב לוודאי היתה משולבת בצדה החיצוני של הפינה הצפונית־המזרחית של ההיכל. הכותרת הזאת אופיינית לסידרת הכותרות הקורינתיות הידועות לנו מארץ־ישראל של המאות הב׳–הג׳ לסה״נ.

קדש; כותרת קורינתית של אחת האומנות

עלי־האַקַנְתוֹס (הקוציץ הסורי) של הכותרת מעובדים היטב, והם מוצבים בצורה חופשית על גוף הכותרת. מאחורי העלים צומחים גבעולים, גביעים ולוליינים לעבר

קדש; המזוזה הדרומית של הפתח האמצעי

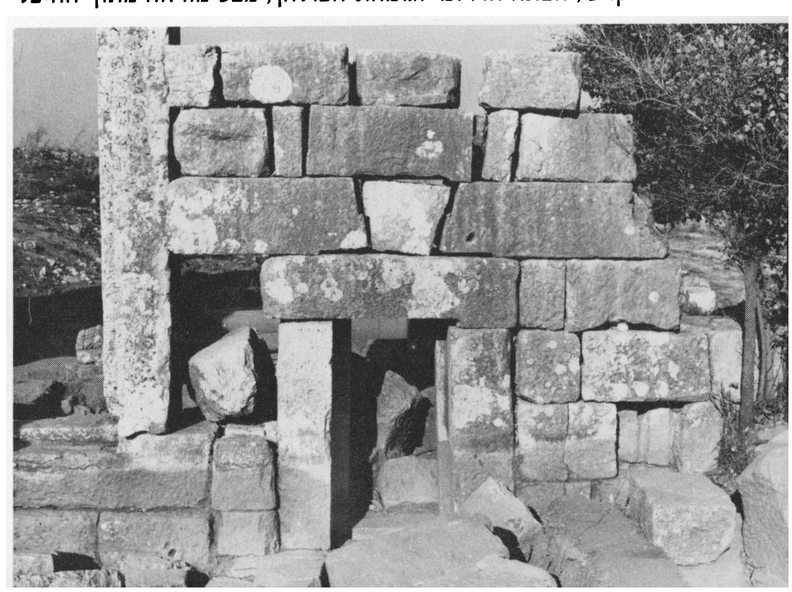

לוח האָבָּקוֹס, שבמרכז חזיתו היה פרח מעוצב היטב. כותרות מסוג זה ידועות גם מאתרים אחרים במרחב הסורי־הפיניקי, כגון בַּעַל־בֶּק, חוֹסֶן־סוּלֵימַן וביירות, שם הן שייכות למכלולים מן המאה הב׳ לסה״נ. עד כה לא נתגלו במקדש בקדש חלקי אַרְכִיטְרַב ואפריז. לעומת זה נשתמרו חלקים רבים של האנטאבלאטורה העליונה, כלומר, הכר־כוב התחתון והכרכוב העליון (הקוֹרְנִיז והגֵייסוֹן). לפי שעה ניתן לשחזר כ־10 מ׳ של אנטאבלאטורה. פריטים אלה הם חלק מן הכרכובים בעלי הקאסטות והקוֹנסולות, שנפוצו במזרח מאז התקופה ההלניסטית. הם מורכבים מחוליות מכוירות (פרופילים) האופייניות לסגנון הקורינתי, כגון ביצים ורמיים (ovolo), קונסולות וקאסטות, סלילים וחרוזים (astragal). על־סמך מקבילות מבעל־בק, חוסן־סולימן, נִיחָה וְקָנָוּאַת ניתן לייחס את הפריטים האלה למחצית השנייה של המאה הב׳ לסה״נ. עם המוטיבים הבולטים המעטרים את מרכיבי האנטאבלאטורה נמנים כלי־נגינה בעל מיתרים (קִיתָרָה), אגן המונח על תלת־רגל וכן חצי סהר וכוכב.

שלושת הפתחים שבחזית המזרחית משקפים, כאמור, את העיצוב האמנותי הקלאסי. הפתח המרכזי עוצב לפי עקרון הפתחים היוניים, שכבר הדגיש אותו וִיטְרוּבִיוּס.* המזוזה הדרומית נמצאה באתרה, ואילו המזוזה הצפונית נתגלתה במפולת אבנים בתוך ההיכל. המזוזות מעוצבות בשלוש רצועות (fasciae) אופייניות לארכיטראבים קו־רינתיים: הן מדורגות, וביניהן הפרופילים המקובלים — כלומר, סלילים וחרוזים וקימה רוורסה (cyma reversa) — ומכתיר אותן מערך של עלי־אקאנתוס ותימורות. חזיתו של משקוף הפתח האמצעי מעוטרת בצורה זהה לזו של המזוזות. זאת ועוד, מעל לרצועות אלו מתנשא אפריז מעוטר על־פי הדגם המכונה מקלעות ״מאוכלסות״ (״peopled״ scrolls), שבהן משולבים דמות או מסיכה של גבר, איילה, עלי־גפן, עלי־אקאנתוס ואשכולות־ענבים. תחתית המשקוף (soffit), שרק מחציתו נשתמרה, מעוטרת בתבליט של עיט פרוש־כנפיים. בחלק העליון של הפתח

* *De Architectura*, IV : 6 : 3

קדש; הפתח הדרומי וגומחת־הפולחן; מבט מזרחה מתוך ההיכל

האמצעי, לצדי שתי המזוזות, הוצבו שתי קונסולות בעלות שני לוליינים, המעוטרות בעלי־אקאנתוס, בשושנות ובגב־עולים. פתחים המעוצבים בצורה זאת שכיחים במקדשים רבים מן התקופה הרומית במרחב הסורי־הפיניקי. גם בפתחים הצדדיים ניתן להבחין בעיצוב אמנותי נאה. באמצע חזית המשקוף של הפתח הצפוני מתואר עיט, ובצדו האחד לוֹיָה (גִירְלַנְדָה) מעודנת; בצדו האחר מופיעה שושנה רבת־עלים. חזיתו של משקוף הפתח הדרומי מעוטרת בלויה בעלת עלים מוארכים ומסוגננים, ובמרכזה שושנה בעלת שישה עלים.

הפריטים המעוטרים שתוארו כאן משקפים את הסגנון האמנותי ששלט באדריכלות הרומית במזרח האימפריה. על־סמך אופיים של הפריטים הארכיטקטוניים המעוטרים ודמיונם לפריטים שנתגלו באתרים אחרים במרחב הסורי־הפיניקי ניתן לייחס את מרביתם למחצית השנייה של המאה הב׳ לסה״נ.

ד. זיהוי האלוהות ואופי הפולחן

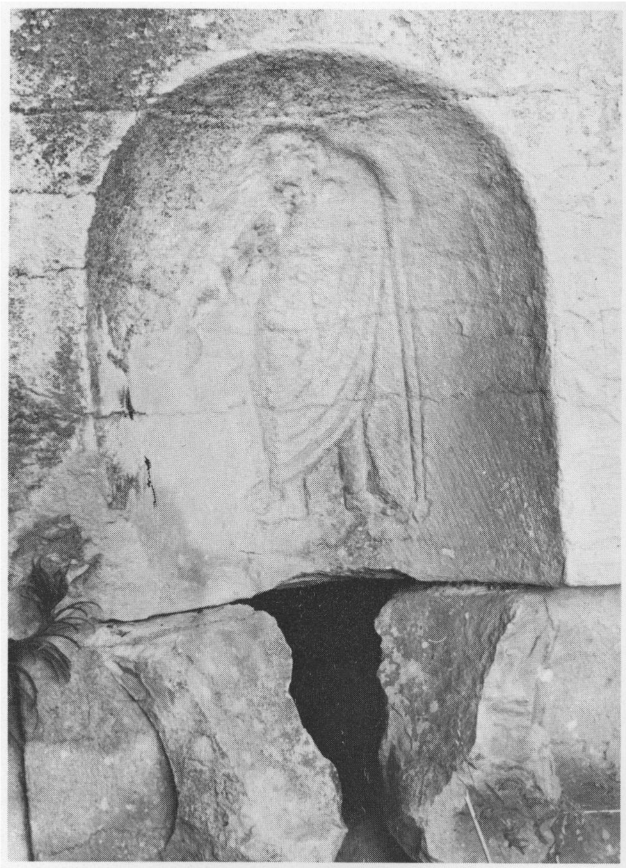
לשם זיהוי האלוהות שהוקדש לה המבנה בידנו הנתונים האלה:

1. שתי כתובות יווניות. האחת נתגלתה ליד המקדש, ואילו האחרת היתה בשימוש משני בסמוך לאתר. את הכתובת הראשונה, שנשתמרה רק בחלקה, גילה בזמנו וילסוֹן, ופרסם אותה קרלמוֹן־גאנוֹ. כתובת זו מוקדשת ״לאל הקדוש״. את הכתובת השנייה גילה מק־קאוּן (McCown), ומוּטֶרד פרסם אותה בצורה מתוקנת. וזה הנוסח של הכתובת השנייה:

[בשנת] 243 הסִינְגֶנְיָאָה של אל השמים הקדוש עשתה (זאת) לפי נדר בהשגחתם של אָנִיוֹס (בן) נָגְדָה ולִיסֶמְסֵיאוֹס (בן) דָמַס.

שנת 243 היא ללא ספק לפי המניין של צור (126/5 לפני סה״נ), כלומר, המדובר בשנת 117/8 לסה״נ. נוסח הכתובת מתיר לנו להניח, כי גם הכתובת הראשונה הוקדשה לאל־השמים הקדוש, אף־על־פי שלא נשתמרה בה המלה ״שמים״. בשתי הכתובות מדובר אפוא בבעל־שמין, שהיה אחד האלים הראשיים של תושבי המרחב הסורי־הפיניקי בתקופה הרומית. אל זה ידוע מכמה כתובות שנתגלו בתדמור (פַּלְמִירָה), בדמשק, בחוסן־סולימן ובמקומות אחרים. שלושה מן המקדשים שהוקמו לכבודו מוכרים לנו היטב: בתדמור, בדורא־אברוֹפוֹס ובצייה שבדרום סוריה.

2. שני העיטים, אחד בתחתית המשקוף של הפתח האמצעי ואחד באמצע חזית המשקוף של הפתח הצפוני. שני עיטים אלה מחזקים את זיהוי האלוהות שהוקדש לה המקדש עם בעל־שמין. לעיט פרוש־הכנפיים שבתחתית המשקוף של הפתח האמצעי אפשר למצוא מקבילות בכמה מקדשים שנתגלו במרחב הסורי־הפיניקי: מקדש בֵּל בתדמור, מקדש A בניחה, מקדש האל אַפּוֹלוֹ באֶל־חָדִיט, מקדש בַּקְכוּס בבעל־בק, אחד המקדשים ברַחְלֶה, מקדש

קדש; גומחה אפסידאלית ובה תבליט של דמות הלובשת טוגה

בחוסן־סולימן ואחרים. ברור, כי במקרים אלה העיט אינו סמל ישיר של האל עצמו, אך עם זאת אין להטיל ספק בקשר שבין העיט לבין השמים, ומכאן זיקתו אל סמל השמים. לעיט המתואר באמצע חזית המשקוף של הפתח הצפוני של המקדש יש לייחס חשיבות רבה יותר דווקא בגלל מיקומו, דבר המחזק את הקשר בינו ובין בעל־שמין. מקבילות לו ניתן למצוא במקדש בעל־שמין בתדמור, במזבח שנתגלה בסביבת צור, במזבח מעְתִיל, בדגם מונוליתי של היכל עשוי בזלת שמקורו בצייה, בתבליט מעִירָה שבחורן ועוד.

מצפון לפתח הצפוני של ההיכל ומדרום לפתחו הדרומי מצויים שני קראטרים מגולפים באבן, אחד מזה ואחד מזה, שמהם נמשכות תעלות צרות אל תוך המבנה. הדעת נותנת, שתעלות אלו שימשו לנסך — יין, שמן או דם קרבנות של בעלי־חיים — שהובא לאל, ותמורתו זכה המאמין לברכה או לנבואה (אוֹרָקוּלוּם) מפי הכוהן. לא מן הנמנע, שיש זיקה בין חריצים אלה ובין טקס פולחני שביקש ליצור קשר בין עולם החיים ובין עולם המתים. המאוסוליאה שממערב למכלול המקדש והקברים שמצפון לו מחזקים את ההנחה הזאת. ראוי לציין, כי לפי מיטב ידיעתנו תעלות־נסך אלו הן יחידות במינן באדריכלות המקדשים בעולם הרומי. מעל לקראטר הדרומי יש גומחה אפסידאלית, שמגולפת בה דמות אדם בתבליט שקוע. הדמות לובשת טוגה, בימינה כלי דמוי־אגס בעל ידיות־סל, ובשמאלה חנית. קירבת הדמות לקראטר ולחריץ מרמזת, כפי הנראה, שדמות זו מסמלת את פעולת הניסוך של המאמין.

ה. סיכום

הכתובות בעלות התאריך שנתגלו בעבר ובעונת־החפירות הראשונה — נוסף על העיטור הארכיטקטוני — משמשות נקודת־אחיזה לתארוך המכלול. המדובר בשלוש כתובות יווניות מן השנים 117/8, 190 ו־214/5 לסה״נ. בידנו אפוא שלושה תאריכים ברורים, המעידים על השימוש במקדש במאות הב׳–הג׳ לסה״נ. העיטור הארכיטקטוני של המכלול ודמיונו למכלולים ארכיטקטוניים אחרים במרחב הסורי־הפיניקי מצביעים על מסגרת כרונולוגית דומה.

לא מן הנמנע, כי ראשיתו של המכלול בתחילת המאה הב׳ לסה״נ, וכי בנייתו התנהלה בשלבים וארכה זמן רב.

לפי שעה קשה לקבוע מתי פסק השימוש במקדש, אך סימנים שונים מצביעים על האפשרות, כי המכלול נהרס ברעידת־אדמה, אולי זו שפקדה את האיזור בשנת 363 לסה״נ.

מניתוח הפריטים הארכיטקטוניים עולה, שיש דמיון סגנוני בין המקדש בקדש ובין כמה בתי־כנסת גליליים.

לבסוף מן הראוי לציין, כי המקדש הרומי בקדש הוא החוליה הדרומית ביותר בשרשרת המקדשים הרומיים במרחב הסורי־הפיניקי.

ספרות נבחרת

מ׳ פישר, ״התפתחות הכותרת הקורינתית בארץ־ישראל מאז ראשיתה ועד לקונסטנטינוס הגדול״, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל־אביב, 1979, עמ׳ 290–294.

C. Clermont-Ganneau, "Archaeological and Epigraphic Notes on Palestine", *PEFQSt*, 1903, pp. 131–135

C.R. Conder & H.H. Kitchener, *Survey of Western Palestine*, I, London 1881, pp. 226–230

M. Fischer, A. Ovadiah & I. Roll, "An Inscribed Altar from the Roman Temple at Kedesh (Upper Galilee)", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphie* (בדפוס)

V. Guérin, *Description de la Palestine, Galilée*, II, Paris 1880, pp. 357–358

D.M. Krencker & W. Zschietzschmann, *Römische Tempel in Syrien*, Berlin 1938

R. Mouterde, "L'inscription grecque de Kadès Naphtali", *Al-Machriq*, XXI (1923), pp. 623–625

E. Rénan, *Mission de Phénicie*, Paris 1871, pp. 685–686

G. Taylor, *The Roman Temples of Lebanon – A Pictorial Guide*, Beirut 1971

T. Wiegand (ed.), *Baalbek – Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1898 bis 1905*, Berlin 1921–1923

המונחים הארכיטקטוניים

D.S. Robertson, *Greek and Roman Architecture*², Cambridge 1969

A. Boethius & J.B. Ward-Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*, Harmondsworth 1970